

JULDÍZLARDÍŇ KELIP SHÍGÍWÍ HAQQÍNDAGÍ ETIOLOGIYALIQ ÁPSANALAR

Bekimbetov Azamat Mirzabaevich

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Qaraqalpaqlar arasında Sholpan, Temirqazıq, Úrker, Úrkerdiń sińlisi, Jeti qaraqshı, Qus joli haqqındaǵı ápsanalardıń mazmunları da etiologiyalıq ápsanalarǵa tán bolǵan “Ne sebep bunday bolǵan?” degen sorawǵa juwap beriwge qaratılıp, joqarıda atı atalǵan juldızlardıń kelip shıǵıw sebepleri bayan etiledi. Bul ápsanalardıń basım bóleginiń basqa túrkiy tilles xalıqlar folklorında óz versiyalarına iye bolıwı, olardıń bunnan kóp dáwirler burın payda bolıp, shıǵısı boyınsha arxaik ápsanalar qatarına kiretuǵınlıǵın dálilleydi. Degen menen, ápsanalardıń qaraqalpaq versiyası sıpatında ózine tán milliy specifikalıq ózgesheliklerge iye ekenligin biykarlaw múmkin emes. Juldızlar haqqındaǵı qaraqalpaqlar arasında keń tarqalǵan ápsanalar kórkemlik jaqtan jetik formaǵa iye. Bul olardıń uzaq dáwirler dawamında poetikalıq jaqtan jetilisip barǵanman derek beredi.

Jeti qaraqshı juldızı haqqında mifologiyalıq qarasar, isenimler hám olardıń kórkem kórinisleri bolǵan ápsanalar túrkiy tilles hám mongol xalıqlardıń kópshiliginde bar. Ózbek folklorında ol Etagan – Etti qaroqchi [Jo’raev, 1996. – 25] - dep ataladı.

Sibir xalıqları tiykarınan tuvalılarda Jetixan yamasa Dolon Burxan [Jo’raev, 1996. – 25], buryatlarda jeti ǵarrı, jeti temirshi atları menen belgili [Sharakhshinova, 1980. – 58-59].

Usı xalıqlar ápsanalarında Jeti qaraqshı insanlardıń aspanındaǵı ǵamqorshıları sıpatında sáwlelengen. Qazaq folklorınıwshısı Toyshanulı Aqedil bul xalıqlarda áyyemgi dáwirlerde jeti qaraqshı juldızı kiyeli sanalıp, olarǵa sıyınıw máresimleriniń ótkerilgenligin aytadı [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 13].

Jeti qaraqshı juldız haqqındaǵı ápsananıń qaraqalpaq, qazaq versiyaları jeti juldızdı jeti qaraqshı sıpatında bilwshı ózbek versiyaları mazmunı boyınsha Sibir túrkiy tilles xalıqlarınıń versiyalarınan keskin pariqaqqa iye. Apsanada sóz etiliwine qaraǵanda, burın jerde jeti aǵayınli qaraqshılar jasaǵan eken. Olar adamlardıń mal-múlklerin urlap, olarǵa kóp ziyán keltirgen. Bir kúni olar Úrker degen qızdıń sulıwlıqta teńsiz jalǵız sińlisin urlamaqshı bolıptı. Qız ózin urlawǵa kelgen sol jeti qaraqshıdan qorqıp qashıp aspanǵa shıǵıp, juldızǵa aylanıp ketipti. Jeti qaraqshı jigitter de qızdıń izinen aspanǵa kóterilipti, biraq olardıń qızdıń izinen jetip alıwın qálemegen quday olardı da juldızǵa aylandırıp jiberipti. Aspanda shómishke usap turǵan jeti juldız, sol jeti qaraqshı, al, olarǵa jaqın turǵan juldız sol qaraqshılardan qashqan qız qusaydı [Qaraqalpaq folklorı, 2014. – 27-28]. Qazaq, qaraqalpaq, ózbek ápsanalarında jeti juldızdıń “Jeti qaraqshı” sıpatında málim bolıwın Toyshanulı Aqedildin pikirinshe, jeti juldızdıń urı-qaraqshı sıpatında tanılıwına túrk-mongol xalıqları arasında málim bolǵan “hiyleker urı” haqqındaǵı syujet tiykar bolǵan. Keyingi dáwirlerde bul syujet kóshpeli xalıqlardıń turmısına tán bolǵan Barımta-sırımta basqalardıń mal-múlkini talaw sıyaqlı real tariyxıy waqıyalar esabınan jańa mazmun menen bayıǵan. Bir sóz benen aytqanda “urı-qaraqshı” haqqındaǵı áyyemgi syujet jańa faktler esabınan jańa kórinishe iye bolǵan hám ol Jeti juldızdıń insanlar qáwenderi sıpatında belgili bolǵan eski arxaik ápsananıń ornın iyelegen [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 13].

Ulıwma alǵanda, kóplegen dúnya júzi xalıqlarınıń mifologiyasında mádeniy qaharmannıń belgili bir zattı urlaw arqalı payda etiw háreketi keń taralǵan syujet esaplanadı. Qaraqalpaqlar arasında Jeti qaraqshı haqqındaǵı ápsananıń sol juldızlardı insan qáwenderi dep qaraytuǵın variantı saqlanbaǵan. Ózbek folklorındaǵı Etagan juldızınıń mazmunı boyınsha qaraqalpaq hám qazaq variantlarına usas variantı M.Jo’raev tárepinen Abdiev Eshannan jazıp alınǵan. Ilimpaz ápsananıń bul variantın Toyshanulı Aqedilden pariqlı S.A.Qasqabasovtıń pikirine qosılıp, tikkeley Barımta menen emes kóshpeli túrkiy xalıqlardıń turmıs tárizi hám aspan jarıqtıshlarınıń háreketi haqqındaǵı kosmogoniyalıq qarasarları menen baylanıstıradı hám óz pikiriniń tómegishe bayanlaydı: “Xalq qarashlariga ko’ra, yulduzlarning ufq ortiga o’tib ketishlari, o’larning uyquga ketganliklarini bildiradi. Katta ayiq yulduzlari esa tuni buyi tinim bilmay aylanib yurishadi, tonga yaqin ko’zdan goyib bwlshadi. Bu esa tuni bilan odamlarning molini talab, o’g’irlik qiluvchi, tong otishi bilan yashirinib oladigan qaroqchilar hayotini eslatar edi. Ana shu qiyos asosida Etagan yulduzlarini etti qaroqchi deb tarflash ananasi kelib chiqqan” dep keltiredi [Jo’raev, 1996. – 28].

Biz ápsananıń “Jeti qaraqshı” menen baylanıslı variantınıń kelip shıǵıw tórkinlerin M.Jwraev hám S.Qasqabasov tárepinen aytilǵan pikirlerine qosılamız. Biz ápsananıń bul variantınıń dáslep usı úsh xalıqtıń qaysında qalıpleskenligin anıq ayta almaymız, degen menen ápsananıń negizi olar usı úsh xalıq arasındaǵı tariyxıy-genetikalıq baylanıstıń nátiyjesinde payda bolǵanlıǵı anıq.

Qaraqalpaqlar arasında da óz versiyasına iye Qus jolınıń qalay payda bolǵanlıǵı haqqındaǵı ápsana da kópshilik dúnya xalıqları folklorında óz versiyalarına iye. Túrkiy xalıqlardıń bazıları bul juldızlar dúrkimin Qus joli, mongol xalıqları “Kósh joli”, qırǵızlar “Qoy joli” dep ataydı. Evropa xalıqları bul atamanı greklerden ózlestirgen bolıp, olarda bul atama Sút joli (Mlechniy put). Bul ápsanalardıń kópshiliginde Qus jolınıń kelip shıǵıwı, batırlardıń anası (buryatlarda) yamasa hayal quday Aydıń (qazaqlarda), Táńir ananıń (mongollarda) olar óz perzentlerin izlegende kókireginen aqqan sút sıpatında

sáw]elengen [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 22].

Apsananıń qaraqalpaqlar arasında taralǵan versiyasınıń teksti olardan túpkillikli ayırmashılıqqa pariqaqqa iye. Onda sóz etiliwine qaraǵanda, “Aq quwlar júrgen kólge birden suwıq túsip olar jıllı jaqlarǵa ushıp ketiwge májbúr boladı. Biraq, palapanları olardıń izine ere almay qalıp qoyadı. Sonda ana aqquqlar palapanları adaspay izinen ushıp barıwı ushın jol boyı párlerin taslap ushqan eken. Sonnan qus joli payda bolǵan eken” [Qaraqalpaq folklorı, 2014. – 31].

Qus joli haqqındaǵı ápsananıń eki ózbek versiyaları Qus jolınıń payda bolıwı Orta Aziyada túrkiy tilles xalıqları folklorında keń taralǵan tik júrgende bası aspanǵa tiyetuǵın, hár túrli isimler menen atalıwshı eń birinshi adam Olangaşar dáw hám eki aǵalı-inili Angur, Tangur atlı qaharmanlardıń háreketleri menen baylanıstıradı. Apsananıń usı eki versiyasınıń kelip shıǵıw dereklerin M.Jwraev áyyemgi túrkiy xalıqlarınıń kosmogoniyalıq qarasarı hám urıwlıq-qáwimlik dúziminń ıdırap, onıń ornın qulshılıq jámiyettin ornawınıń dáslepki belgileri menen baylanıstıradı [Jo’raev, 1996. – 33-34].

Qaraqalpaq versiyasınıń kelip shıǵıwında biziń pikirimizshe, áyyemgi túrkiy tilles xalıqlar mifologiyasında keń orın alǵan astral denelerdiń kelip shıǵıwı totemistik qarasarlar menen baylanıshlı. Apsanada basqa qus emes, al, qaraqalpaqlar arasında kiyeli, yaǵnıy insan tárepinen ań sıpatında awlawǵa bolmaytuǵın, onı óltiriw gúná esaplanatuǵın Aq quwdıń sawleleniwiniń ózi bul qustıń házirgi qaraqalpaq milletiniń genezisine dárek qádimgi túrkiy qáwimlerdiń arasında onı totem qus sıpatında bilgen urıwlar bolǵan degen shamalawdı keltirip shıǵaradı. Aq quwlar totem sıpatında birqatar túrkiy hám mongol xalıqları folklorında sawlelengen, máselen qırǵız, buryat, yakut xalıqları ózleriniń shıǵısın Aq quw menen baylanıstıradı.

Astral deneler esaplanılǵan juldızlar haqqında qaraqalpaqlar arasında keń tarqalǵan ápsanalardıń jáne biri Sholpan juldızınıń payda bolıwı haqqında apšana. Bul juldız haqqında qaraqalpaqlar menen tariyxıy-genetikalıq baylanısqa iye basqa túrkiy tilles hám mongol xalıqları folklorında kóplegen úlgiler bar, biraq qaraqalpaqlar arasında bul juldız haqqında xalıqlıq kalendar túsiniqlerge baylanıshlı hám onıń payda bolıwı haqqında eki ápsana saqlanıp qalǵan. Qolda bar basqa tekstler kóbinese usı eki ápsananıń variantları esaplanadı. Apsana aspan álemindegi eki miń juldızlardın ishindegi Sholpan juldızı menen Urker juldızınıń arasındaǵı tartıs, sulıwlıqqa talasıw elege shekem dawam etip kiyatırǵanlıǵı haqqındaǵı kirispeden baslanadı. Bul Sholpan menen Urker juldızı arasındaǵı qarсылıq haqqındaǵı ápsananıń burın xalıq arasında bar bolǵanlıǵın tastıyıqlaydı. Qolımızda bar ilimiy izertlewge tartılǵan ápsanada bul eki juldızlar arasındaǵı qarama-qarсылıq antagonistlik formada emes. Bul, álbette, ápsananıń keyingi dáwirlerde biraz ózgeriske ushıraǵanın kórsetedi, sonıń menen birge ápsananıń bayanlaw usılı onı diniy kitaby forma menen jaqınlastıradı. Apsanada Sholpan juldızı bir xannıń jalǵız qızı sıpatında sawlelenedi. Ol boy jetip kamalına kelgende, kewlindegiydey yar taba almay, óz úyinde otırıp qaladı. Aqırı “búytip júrgenshe zerikkende sırlasıp, sherimdi tarqataman, aspandaǵı Urker juldızın qasında bolǵanıw jaqsı bolar” dep allataaladan tilek tilep, ózin juldızǵa aylandırıp, Urkerge jiberiwdi ótinipti. Allataala bir perishtesin jiberip Sholpandı Urkerdiń qasına alıp barıwdı buyırıptı. Sholpan Urker menen sinlisiniń hám qasındaǵı qırıq qızınıń ózinen de sulıw ekenligin kórip bul jerde olar menen tura almay, Allataaladan onı kún shıǵar tárepke aparıwdı ótinipti. Házirgi Sholpan juldızı sol xannıń qızı eken. Ol tań saz bergende kórinip, ayday jarqırıp turadı eken [Tariyxıy adamlar haqqında ápsanalar].

Sibir diń túrkiy xalıqları, mongollarda, tunguslar folklorlıq tradiciyasında Sholpan juldızı aspan ilahı sıpatında tańǵı hám keshki juldızlar kórinisinde sawlelengen. Mongol miflerinde ol aspanda urıs shaqırıwshı, al, jerge túskende tınıshlıq ornatiswshı. Oyratlar isenimlerinde Sholpan juldızında násil beriwshı qúdiret jámlengen hám torgut hayalları onnan perzent sorǵan. Buryat mifologiyasında ol Táńriniń qudaylar panteonınıń bir aǵzası sıpatında kórinedi hám Solbon Sagan – tengri (Solbon aq táńri), Solbon Taydji tengri (Solbon aq súyek táńri) atamaları menen belgili bolıp, jariq batıs qudaylarınan esaplanǵan [Mifi narodov mira, 2008. – 1082].

Qaraqalpaqlardıń bul juldız haqqındaǵı túsiniǵiniń olardan jáne bir ózgesheligi ol hayal jınıshlı. Bul maǵlıwmatlardan kórinip turǵanıday ápsananıń qaraqalpaq versiyası tariyxta mámleketlerdiń payda bolǵan dáwirlerinde qalıplesken hám onda kóshpeli xalıqtıń otırıqshı turmıs tárizi sawlelengen. Sholpan juldızı bul ápsanada óziniń iláh (táńri) sıpatındaǵı kórinisin joǵaltıp, insan kórinisinde sawlelenedi. Sholpan juldızı menen baylanıshlı, joqarıdaǵı varianttan mazmunı boyınsha ózgeshe jáne bir variantı qaraqalpaqlar arasında “Eshek qırılǵan” ataması menen belgili. Apsana tómendegei mazmunǵa iye: “Sholpan eń jariq juldız. Onıń tuwılıwı menen tańnıń atıwın belgileydi. Bir topar sawdagerler tań aldında jolǵa shıǵadı eken. Qıstıń qáhárli bir kúni gezekshı bolıp otırǵan adam shıǵısta tuwǵan bir juldızdı Sholpanǵa jorıp, adamlardı oyatıp, jolǵa túsip ketipti. Sóytip baratırsa, juwǵarada atatuǵın tań joq. Adamlar adasıp, olar mingen eshekler qırılıp qalǵan. Sonnan sol juldızdı “Eshek qırılǵan” deydi eken [Q.Maqsetov, 1957].

Xalıq arasında “Sholpan tuwsa, suw suwıydı” degen gáp bar. Qazaq folklorında Sholpan juldızı hár mezigilde kóriniwine baylanıshlı oǵan ápsanalarda hár túrli sıpatlamalar usıǵan say hár túrli atamalar da berilgen. Onı Sholpan, Zuxra, Kerwen juldızı, Shopan, Omirzaya, Tulqatın atamaları menen ataǵan. Máselen, tańda kóringende tań xabarshısı – Sholpan, azanda qoy aydawdı bildirgende qońır juldızı – Shopan, saparǵa atlanarda mezigildi bildirip – Kárwan juldızı, sonday-aq, inirde kóringende xalıq bunı jamanlıqqa jorıp, Omirzaya, Tulqatın dep ataǵan [Toyshanulı Aqedil, 2008. – 14].

Biziń pikirimizshe, qazaq folklorındaǵı Sholpan juldızın adamlar saparǵa shıǵarda Kárwan joli dep ataytuǵını haqqındaǵı maǵlıwmat qaraqalpaqlardıń arasında payda bolǵan ápsananıń qalıplesiwine

jaqın. Bizge belgili, juldızlarğa qarap jol tabıw, waqıttı belgilew qaraqalpaqlarğa da tán dástúr esaplangan. Usı maǵlıwmatqa súyenetuǵın bolsaq, ápsanada sóz etilgen waqıya shınında da júz bergen hám usı waqıya aspan áleminde bar bolǵan jáne bir juldızdın ataması sıpatında xalıq arasında saqlanıp qalǵan. Sholpan juldızınıń Omırzaya juldızı menen atalıwı qaraqalpaqlar arasında da ushrasadı. Bul ápsanada Omırzaya juldızınıń payda bolıwı sociallıq turmıs, anıǵıraǵı, shańaraq qatnasıqları hám onda insaniyılıq, jámiyetlik moral normaları sóz etiledi. Apsanada ógey ananın zulımlıǵına ushırıp, Allataalanıń márhámatı menen juldızǵa aylanǵan jetim qız sıpatında sáwlelenedi. Apsananiń usınday sociallıq qatnasıqlar sáwlelengen basqa ózbek, túrkmen, ázerbayjan, uyǵır versiyalarında zulım patsha, aspan perishteler Xorud hám Morudtan (ózbek versiyasında) qashıp, jaratıwshı tárepinen juldızǵa aylanǵan qız waqıyası sóz etilgen. Omırzaya juldızınıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı qaraqalpaq ápsanasınıń eń jaqın versiyası tatar versiyası. Tatar versiyasınıń qaraqalpaq versiyasınan özgesheligi ápsanadaǵı Zuxra isimli jetim qız bir variantında ógey anası, ekinshi variantında onı urlap qulǵa aylandıran tas adamlardan jábir shegip, ay tárepinen aspanǵa alınǵan qız sıpatında súwretlengen. Aspadaǵı aydın betindegi daq bolıp kórinengen narse sol qız qusaydı. Apsananiń jáne bir tatar variantında Ay Zuxranı ayap juldızǵa aylandıran. Tatar variantları Zuxranı (Sholpan) aydın betindegi daq yamasa óz aldına juldız sıpatında sáwlelendiredi [Zakirova, 2010. – 250].

Joqarıda kórsetilgen xalıqlar arasında bul ápsanalardıń mazmunı hár qıylı bolǵanı menen olardaǵı tiykarǵı ózek – bul zulımlıq qurbanı bolǵan qız obrazı. Apsanalar usı obraz arqalı áyyemgi mifologiyalıq astral syujet keyingi dáwirlerdegi insaniyat jámiyetindegi tipik waqıyalar transformaciyanıń halda jańasha mazmun payda etken.

Basqa túrkiy hám mongol tilles xalıqlar menen birge qaraqalpaqlar arasında da keń taralǵan ápsanalardıń biri bul Temirqazıq juldızınıń payda bolıwı haqqındaǵı ápsana. Qaraqalpaqlar arasında taralǵan ápsana mazmunı boyınsha A.Divaev tárepinen jazıp alınǵan ápsanaǵa jaqın, biraq, birqansha tolıǵıraq. Apsanada aspadaǵı jaynaǵan juldızlar ishinde basqalardan góre ayırıqsha jarqırıp turatuǵın juldızlardıń birewiniń “ne sebepli Temir qazıq dep ataladı?” degen soraw menen baslanadı hám usı juldızdın qasındaǵı Aqboz at hám Kókboz at degen juldızlardı olarǵa jaqın jerdegi Jeti qaraqshı degen juldızlardan aman saqlap qalıw ushın Allataala óz perishtelerine olardı Temirqazıq juldızınıń qasına qoyıwdı buyırıwı haqqındaǵı ángime sóz etiledi. Apsanada keltiriwınshe Aqboz at penen Kókboz atlar erteńgi kúni dúnyaǵa keletuǵın Muxammed payǵambar ushın tayarlap qoyılǵan Allaataalanıń inamı eken. Al, olardı qorǵap, ornınan tabılımay turǵanı ushın qarawıl juldızdı xalıq sonnan berli Temirqazıq juldızı dep ataydı eken. A.Divaev tárepinen jazıp alınǵan variant óz mazmunı boyınsha X.Zaripov tárepinen jazıp alınǵan ózbek variantına jaqın. M.Jwraev bul variantlardı “Ulıwma túrkiy xalıqlardıń áleminıń sońı haqqındaǵı túsinikleri tiykarında júzege kelgen” [Jo’raev, 1996. – 29] -degen pikirdi aytadı. A.Divaev ta ózi jazıp alǵan varianttıń sońında keltirilgen túsiniginde hár qıylı shıǵıs xalıqlarınıń juldızlardıń atamalarınń kelip shıǵıwları haqqındaǵı túsinikleri boyınsha X.Kustanaev hám G.N.Potaninıń miynetlerine súylene otırıp, islegen juwmaǵı da usı taqlette [Divaev, 1897. – 4].

Temirqazıq haqqındaǵı áyyemgi túrkiy hám mongol xalıqlarınıń mifologiyalıq túsiniginde Temir qazıq aspanıń kósheri sıpatında túsinilip, aspan onıń dógeresinde mudamı aylanısta bolǵan, yamasa ol mongollarda Kógeday mergen qos qulager atın, buryatlar bas quday Xormust qulager atın, qula biyesin baylaw ushın toǵız temirshı tárepinen atlar baylanatuǵın qazıq, yamasa aspanıń orayındaǵı tesikti jawıp turıwshı tas. Áyyemgi túrklerde de mongollarda da ol Temirqazıq, Altınqazıq dep atalǵan. Apsananiń qaraqalpaq variantı tekstinde de basqa xalıqlardıń variant hám versiyalarındaǵıday Temir qazıq, Aqboz at, Kókboz at hám Jeti qaraqshı haqqında sóz etiledi. Biraq, ondaǵı juwmaq esxotologiyalıq emes, al, etiologiyalıq xarakterge iye, yaǵnıy ápsananiń qaraqalpaq variantınıń funkciyası Muxammed payǵambardıń Buraq atlı tulparınıń kelip shıǵıw deregi aspadaǵı Aqboz at hám Kókboz at penen baylanıstırıladı. Bunnan qaraqalpaqlar arasında áwelgi waqıtta ápsananiń áyyemgi túrkiy hám mongol xalıqlarındaǵı arxetipi bar bolǵanın hám islam dını tásirinde ózgeriske ushırıp, bizge ápsananiń sońǵı variatı jetip kelgen dep juwmaq shıǵarıwımız múmkin.

Urker juldızı haqqındaǵı qaraqalpaqlar arasında taralǵan ápsana basqa túrk-mongol xalıqlarınıń usı juldızdın payda bolıwı haqqındaǵı ápsanalardan mazmunı boyınsha birqansha pariq qıladı. Altaydıń túrkiy tilles hám mongol xalıqlarındaǵı ápsanalardıń syujetlik yadrosı hawa rayın basqaratuǵın hám adam, haywanlarǵa suwıq jiberip, olarǵa zıyan keltiretuǵın maqluq haqqındaǵı ángimeler quraydı. Onıń haywanlarǵa keltirgen zıyanın kórip, sıyır tuyaǵı menen onı ezip taslamaqshı bolǵanda maqluq onıń tuyaǵınıń arasınan shıǵıp aspanǵa kóterilip juldızǵa aylanıp ketedi [Mif narodov mira, 2008. – 1007].

Apsananiń G.N.Potanin tárepinen tawlı Altay xalıqları arasınan jazıp alınǵan versiyasında da Urker juldızı jawızlıq álemine tiyisli bolǵan jawız mifologiyalıq obraz bolıp, ol bir waqıtları jerde jasaǵan. Ol adamlardıń malların jep, olarǵa kóp apat keltiretuǵın bolǵan. Sonda Jedixan (Jeti qaraqshı) atı menen jerge túsip onı atınıń tuyaǵı astında qaldırıp óltirmekshı boladı. Sonda bir sıyır kelip onı tuyaqları menen basqıladı. Sonda jawız maqluq sıyırdıń ayaǵınıń astında jeti bólekke bólinip, jeti juldızǵa aylanıp aspanǵa ushıp ketedi [Potanin. 1893. – 574].

Altaydıń túrkiy tilles xalıqları hám mongol xalıqlarındaǵı Urker juldızınıń payda bolıwı haqqındaǵı ápsanaları arxaiк versiyalar esaplanıp, olar ózleriniń payda bolıwı jaǵınan miflik waqıtqa biraz jaqın. Urker juldızınıń payda bolıwı haqqındaǵı Orta Aziya túrkiy tilles xalıqları arasındaǵı ápsanalar ózleriniń mazmunı boyınsha hár qıylı. Apsananiń ózbek variantı da jer betindegi hawa rayı hám xaywanlardıń tirishiligi menen baylanıstırıladı. Apsanada dualistik elementler joq. Onda Xulkar juldız

сипатında сáwleленген болıp, túрк-монгол версиясындағы тийкаргы каһарманның бири болған сыйыр ешкі менен алмастırılған [Jo'raev, 1996. – 31].

Апсананың қазақ версиясы татар, қарақалпақ версиясына жақын. Бул версияда Ыркер жұлдызı бұрын қызлар келбетінде болıp, олар ат һәм сыйырдың туйақлары астында қалмас ушын қашып, аспанға шығып жұлдызға айланған қызлар хақында сөз етеди.

Апсананың қарақалпақ версиясы мазмунı бойынша жоқарыдағы миллий версиялардан бирқанша өзгешелікке ие һәм татар версиясына жақын болıp, апсанада “бир топ шоқ жұлдыздың Ыркер болıp аталыуы” хақында сөз етеди. “Ыркер деген қыз өзіннің қырық қызы менен сейил етип жүргенде, басқа елдің сан мін лашкерине тап болadı. Қыз баслаған қырық қыз қарсылық көрсетiw мүмкіншилиги болмаған соң Allataaladan ярдем сорап жалбарынади. Allataala оларды жұлдызларға айландырып, аспан әлеминен орын берip, соннан аспандағы шоқ жұлдыз дұшпаннан үриккен қызлар болғаны ушын һәм Ыркер қыздың аты менен Ыркер жұлдызı болıp аталып кетеди. Ыркер аспан әлемине шыққанда изіндеги қырық қызының арасында сінлісинің жоқ екенлиги көрип, Allataaladan сінлісин әкелip берiwди сорайды. Сонда қызды алып киятырған перисһтенің, алдынан Jeti қарақшы шығып, Ыркердің сінлісин олардың бирewине некеlep берiwди сорайды. Перисһте Ыркердің сінлісинің келисими менен jeti қарақшының бирewине хақ некесин қиуып береді” [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – 27-28].

Апсананың татар версиясында жұлдызларға айланған қызлардың саны 12, ал, қарақалпақ һәм қазақ версияларында 40 қыз болıp сүwретленген. Татар версиясында waқыяның болıp өткен орны һәм waқты Бұлғар дәwiri менен байланыстырылып, 12 қыздың әкеси сипатında Түркістан хожя деген персонаж қатнасади. Қызлар әкеси менен дұшпан қолына түсіп, олар қызлар менен олардың әкесин тaw тиклеwге payдаланади. Қызлар дұшпаннан қашып жұлдызларға, ал, олардың әкеси өзін тawдан таслап, дәрьяға айланади [Татар халық ижати, 1987. – 368].

Апсананың қарақалпақ версиясының мазмунı басқа миллий версияларға салыстырғанда кеңрек. Бул версия басқаларға салыстырғанда кейин, анығырағы оның қолымыздағы версиясы ислам дінінің Орта Азияда толық орнаған дәwірлерде payда болғанлығы сөзсіз. Апсана Хорезмде кең таралған “Дұшпанлардан қашып тасқа айлаған қырық қыз” хақындағы һәм түрк-монгол халықлары арқалы белгилі болған “Ыркердің қызын (басқа вариантларда сінлісі – А.Б) ұрлаған jeti қарақшы” хақындағы екі мифлік syujetти өзине қамтыған. Апсананың bayanlaw стили Орта Азия аймағында кең таралған һәр қылы авторылардың ески epикалық syujetтерди monoateistlik ислам рухына сәyкеслендирип қайта islegen “Қыссасул Анбия” дәрепелерине жүдә жақын. Бунің дәлили сипатında А.Диваев тәрепинен Molla Көбей Тоқполатовқа тиысli діниy мазмундағы колжазбадан jazып алынған вариантти көрсетiw мүмкін [Диваев, 1897. – 4]. Molla Көбей Тоқполатов варианты мазмунı, bayanlaw стили бойынша қарақалпақ варианты менен дерлік бирдей, бирақ қарақалпақ варианты jeti қарақшының Allataala жиберген перисһтенен Ыркердің сінлісин олардың бирине некеlep берiwди өтиниш етiw epизодı менен толықтырылған.

Жуwмақлап aйтқанда, қарақалпақ етиологиялық апсаналары усы халықтың һәр түрлі жәмийетлік басқышлардағы өзлерін қоршаған орталықты таныу менен байланысly қараслар, діниy isенimleri, жәмийетлік һәм socialлық қатнасықлары, salt-дәстүрлері һәм әлбетте, фольклорлық фантазиясының турмыс талаптары менен байланыстырылған жемиси esapланади.

АДЕБИЯТЛАР

1. Диваев А. Киргизский рассказ о звездах. – Казань. Типолитография Императорского университета. 1897. – с. 12.
2. Жұраев М. Ызбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари // Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун такдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. 1996. – Б. 67.
3. Закирова И. Г. Космогонические мифы и легенды татарского народа. //Вестник Чувашского университета – Чебоксары: Чувашский государственный университет им И.Н. Ульянова, 2010. №4. – с. 250.
4. Кус жолы. //Қарақалпақ фольклоры. 77-том. «Миф һәм мифлескен эпсаналар». – Нөкис: «Илим», 2014. – Б. 31.
5. Максетов Қ. Дала жазыулары. 1957-жыл Қоңырат, Қараөзек районынан жыйналған фольклорлық материаллар / Информатор: Бегжанов Бекмурат. 1895-жылы тууылған. Миллети қарақалпақ, урыуы мүйтен. Тахтакөпір районы // ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасы Қолжазбалар бөлими. Инв. №37513. Р-84.
6. Мифы народов мира. Тюркоязычных народов мифология. – М. 2008. – с. 1700.
7. Потанин Г. Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М.: Тип. Лит. И. Кушнарева, 1893. – с. 574.
8. Тарийхый адамлар хақында эпсаналар // Топлаған А.Каримов. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасы Қолжазбалар бөлими. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.
9. Татар халық ижаты: Риваятьләр һәм легендалар // Томны төзүче, искермәлерине хәзерләүче һәм мәкаләне язучы С.М.Гыйләжетдинов. – Казан: Тат. Кит. нАшр., 1987. – Б. 368.
10. Тойшанулы Ақедил. Қазақ пен монгол мифтериниң типологиясы // Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесин алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – Алматы. 2008. – 22 б.
11. Тойшанулы Ақедил. Қазақ пен монгол мифтериниң типологиясы. – Алматы. 2008. – Б. 200.
12. Ыркердің сінліси. //Қарақалпақ фольклоры. 78-том «Миф һәм мифлескен эпсаналар». – Нөкис. 2014. – 27-28-бб.
13. Шаракшинова Н. О. Мифы бурят. – Иркутск. 1980. – с. 167.